

8М. 102. 2 '36-112 (02)
НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ ОСВІТИ УРСР
ЦЕНТРАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПЕДАГОГІВ

1-89

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ
ДЛЯ ФІЛОЛОГІЧНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ УНІВЕРСИТЕТІВ
І ФАКУЛЬТЕТІВ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ
ПЕДАГОГІЧНИХ ІНСТИТУТІВ

(з конспективним викладом окремих розділів програми)

Ціна 40 коп.

КИЇВ—1941

000000143074

Бібліотека Київського університету ім. Б. Грінченка

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

214. 106. 2° 36-142 (102)

1-89

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ¹

4 3636

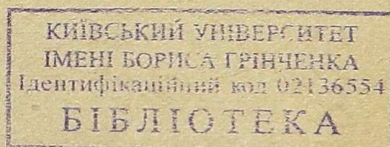
Методичні вказівки мають на меті допомогти студентів-заочників самостійно опрацювати таку, важливу для нього — майбутнього висококваліфікованого викладача мови, дисципліну, як курс історичної граматики української мови. Під час сесії студент-заочник прослухає настановчі лекції з цього курсу, але їх надто мало, щоб опанувати цей курс. Потрібна ще велика домашня робота. Підручника, в якому був би викладений систематично цей курс, на жаль, досі нема. Тому студентів-заочників доводиться опрацьовувати чимало такої літератури, в якій трактуються лише окремі питання цього курсу. Але, як показує практика, не кожен студент-заочник уміє знайти в рекомендованій літературі найголовніше, важливіше і привести здобуте в систему. Ці методичні вказівки і мають на меті:

1) зосередити увагу студента-заочника на найважливіших вузлових питаннях програми і в міру потреби дати стисло відповідь на них;

2) підготувати студента шляхом попереднього опрацювання матеріалу, поданого в цих методичних вказівках, до слухання курсу лекцій на сесії;

3) подати літературу, з якої студент міг би взяти потрібний йому за програмою матеріал;

4) подати завдання, які студент мусить виконати, і контрольні питання.

¹ Методичні вказівки склав доцент Одеського університету А. Москаленко.

РОЗДІЛ I.

ВСТУП

§ 1. Завдання і вага курсу.

Курс історії української мови має розкрити закони, закономірності і тенденції розвитку української мови, що конче потрібно для послідовної реалізації мовної політики робітничого класу. „Але „матерія і форма рідної мови“ тільки тоді можуть бути зрозумілі, коли простежують її виникнення і ступневий розвиток, а це неможливо, якщо залишати поза увагою, поперше, її мертві форми і, подруге, споріднені живі й мертві мови“ (Енгельс, Анти-Дюринг, стор. 306, 1931 р., Госиздат).

Але значення курсу історії української мови полягає не лише в тім, щоб дати можливість правильно розуміти історію української мови. Знання історії української мови нерозривно зв'язане з практичним викладанням української мови в школі. В постанові ЦК ВКП(б) „Про навчальні програми і режим в початковій та середній школі“ від 25/VIII-1932 р. сказано: „Значно посилити елемент історизму в програмах з суспільствознавства, мови та літератури, географії, ілюструючи основні розділи і теми цих дисциплін потрібним фактичним матеріалом, історичними екскурсами та порівняннями“. Зрозуміло, що зреалізувати цей пункт постанови ЦК ВКП(б) викладач не зможе, не знаючи історії мови.

§ 2. Походження української мови.

1. Найдавніші народи, що жили на території України і відомі в історії, були киммерійці (IX ст. до нашої ери), скіфи і сармати (VIII—IV ст. до нашої ери). Названі народи, як твердить тепер більшість учених, і були найближчими попередниками слов'ян. (Див. Марр Н., Избранные работы, т. I. стор. 174, 1933 р., т. III стор. 271, 1934 р.).

Слов'яни не прийшли в Європу з Азії, з якоїсь міфічної прабатьківщини, як твердили буржуазні вчені, а „склались на широких просторах центральних областей Східної Європи в результаті всіх тих історичних подій, які переживала Східна Європа в першій тисячолітті до нашої ери і в першій тисячолітті нашої ери“ (Див. История СССР, частина III—IV, стор. 208, вид. Ак. Наук СРСР, 1939 р.).

В писемних пам'ятках згадки про слов'ян з'являються досить пізно, приблизно в I—II столітті нашої ери. Перший етнічний термін, який зв'язується з ними, це венети. Венети жили на досить великій території від Дніпра до Висли і на південний захід до Карпат. Зрозуміло, важко припустити, що на цій території було уже все населення слов'янським і все воно говорило єдиною праслов'янською мовою. „Але розвиток населення цієї території безперечно йшов в напрямкові все більшої і більшої спільності, очевидно зумовленої однаковим ладом господарства і однаковими історичними умовами, спільності, яка складалася в результаті схрещень, взаємопроникнення і постійних все міцніючих і міцніючих зв'язків — це на підставі археологічних даних є безсумнівним“. (История СССР, частины III—IV, стор. 208, вид. Ак. Наук, 1939 р.). Це стверджується і лінгвістичними даними — близькістю між собою всіх слов'янських мов і тепер, яка є, зрештою, результатом розвитку і впливу названих вище умов.

Матеріали про лінгвістичну близькість між собою слов'янських мов студент-заочник може знайти в праці Р. Ф. Брандта, Краткая сравнительная грамматика славянских языков, Москва, 1915 р. Спільні і відмінні риси української мови з іншими слов'янськими мовами подаються в працях: 1) О. Шахматов і А. Кримський, Нариси з історії української мови, стор. 17—24, 1924 р., Київ; 2) Соболевский А. И., Лекции по истории русского языка, стор. 19—34, вид. 4, 1907 р., Москва; 3) Л. А. Булаховский, Исторический комментарий к литературному русскому языку, „Радшкола“, 1939 р., стор. 52—56.

Різновидом терміну венет є термін ант, під яким з IV ст. нашої ери відома в історії східна частина слов'ян. З кінця VIII і початку IX ст. ант стали відомі в історії під назвою „Русь“. Із цієї групи східних слов'ян і їх мов і сформувались зрештою український, російський та білоруський народи і їхні мови.

2. Східні слов'яни в VI—VIII ст. нашої ери жили вже патріархальним ладом. Кожен такий батьківський рід у східних слов'ян називався вервю. Кожен рід мав свою окрему мову, яка хоч і мала багато спільного з мовою інших родів, та проте мала і дещо відмінне.

Із окремих родів формувались племена. В „Повести временных лет“ згадуються такі східнослов'янські племена: поляни, деревляни, уличі, тиверці, сіверяни, дуліби, хорвати, радимичі, кривичі, в'ятичі, дреговичі, словени. Кожне із цих племен мало свою окрему мову, сформовану шляхом схрещення мов окремих колишніх родів. Отже, мова племені є вже результат інтеграційного процесу, бо, як говорить ак. Марр, „не було простих племен з простими, не схрещеними мовами“ (Избр. работы, т. II, стор. 65; див. також Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, стор. 91, 1932 р.). Мову племені називають діалектом. Оскільки мова племінних діалектів формувалась із мови декількох родів, то ці діалекти називають родоплемінними. Відомості про мову колишніх окремих родоплемінних діалектів уривчасті і суперечливі, бо „те элементы живой восточно-славянской речи, которые

необходимо должны были проникать в принесенный извне письменный язык, вопреки, казалось бы, естественному ожиданию, кроме некоторых фонетических черт, не носят на себе отчетливой диалектной окраски". (Ак. Л. А. Булаховский, Исторический комментарий, стор. 5, 1939 р., „Радшкола“). Це поперше. Подруге, сучасна жива народна мова, в якій можуть зберігатись риси колишніх родоплемінних діалектів, мало досліджена. Про деякі риси, властиві колишнім родоплемінним діалектам, можна дізнатись з таких праць: 1) Соболевский, Лекции по истории русского языка, 1907 р. стор. 34—38; 2) О. Шахматов, А. Крымский, Нариси з історії української мови, стор. 37—42, 1924 р., Київ.

3. В другій половині XI ст. період визрівання феодальних відносин в Київській Русі закінчився. Феодалізм стає основною, панівною соціально-економічною формацією. Перемігшому феодалізму властиві вже не племінні, кривні зв'язки, а територіальні. І дійсно, Київська держава уже на початку XII ст. розпалась на 13 окремих князівств, земель. Територія України в XII ст. в основному була роздріблена на п'ять самостійних князівств: Галицьке, Володимир-Волинське, Київське, Чернігово-Сіверське і Переяславське. Кожне із цих князівств було в більшій чи меншій мірі ізольоване одне від одного. Населення цих князівств було різноплемінним. В зв'язку з цим можна припустити, що в межах кожного князівства із мови різних племен, що жили на його території, почав викристалізовуватись і окремий територіальний діалект, сліди яких є ще й тепер в сучасних українських територіальних діалектах. Таким чином і територіальні діалекти є зрештою результат інтеграційного процесу і супроти родоплемінного діалекту є нова, якісно відмінна, мовна одиниця, хоча і з залишками родоплемінних діалектів.

4. Територіальні діалекти, хоч і мали свої відмінні риси, та проте між ними, уже з самого початку їхнього існування, вироблювались і спільні мовні риси для всього населення України. Ці спільні мовні риси і ставали рисами формованої української народності. Процес формування української народності і її мови, розпочавшись у кінці XI ст., тривав аж до XV—XVI століття.

(Див.: 1) „Нариси з історії України“, вип. I. Ак. Наук УРСР, 1939 р., стор. 81; 2) „История СССР“, т. I, стор. 272—273, 1939 р.; 3) Б. Греков, Киевская Русь, стор. 8, вид. III, 1939 р.).

Риси формованої мови української народності проникали і в тодішню писемну давньоболгарську мову. Особливо таких рис багато проникало по лінії фонетики, морфології і лексики.

5. З другої половини XVI століття і на початку XVII століття в надрах феодалізму починає розвиватись капіталізм. А „процес ліквідації феодалізму і розвитку капіталізму, — як говорить товариш Сталін, — є в той же час і процесом складання людей в націю“ (Марксизм і національно-колоніальне питання, стор. 10, Партвидав ЦК КП(б)У, 1935 р.). І дійсно, в цей період у нас на Україні розпочинається процес формування української нації і національної мови. (Див. „Нариси з історії України“, вип. II, стор. 174—175, Ак. Наук УРСР, 1939 р.). Національна мова — це, в своїй тенденції, загальнорозмовна мова всієї нації, цебто така мова, яка,

обслуговуючи всі сторони суспільної практики, властива в основному всім класам даної нації на всій її території.

(Див.: 1) Ленин, Избр. произведения, т. II. О праве наций на самоопределение, стор. 526, 1930 р., Госиздат; 2) БСЭ, т. 41 „Национальный язык“).

Процес створення національної мови, як єдиної мови нації, виявляється передусім в яскраво вираженій тенденції закріпити спільні, загальнорозмовні риси формованої національної мови в літературі, витиснути звідти чужі для народу писемні мови епохи середньовіччя, в намаганні зробити її літературною мовою, яка є найдосконалішою формою вияву національної мови. Ця тенденція закріпити загальнорозмовну мову в літературі XVI—XVII ст. ст. помітна на Україні не лише в світських творах, документах, а, що особливо інтересно, і в церковних книгах, в перекладах їх „изъ языка бльгарского на мову рускую... для лепшого выразумленя люду христіанского посполитого“ (З Пересопницького євангелія).

Процес формування української національної мови в основному закінчився на початку XX століття. (Див. Сталін, Марксизм і національне питання, стор. 12, 1935 р., Партвидав ЦК КП(б)У). Найповнішого свого вияву українська національна мова досягла в мовній практиці М. М. Коцюбинського, Л. Українки і Ів. Франка. Але вершин свого розвитку українська національна мова досягла тільки після Великої Соціалістичної революції завдяки послідовній реалізації мовної політики робітничого класу — складової частини ленінської національної політики.

Таким чином, українська національна мова є категорія історична, а не споконвічна, як твердили буржуазно-націоналістичні мовознавці.

§ 3. Походження писемності у східних слов'ян.

Східні слов'яни і до появи у них в ролі літературної мови давньоболгарської мови уміли писати. Про це є згадка у болгарського монаха Чорноризця Храбра (IX—X ст.) в його статті „О письменах“, в якій він писав, що до прийняття християнства слов'яни писали „чертами“ і „резами“ і що алфавітне письмо у слов'ян з'явилося лише разом з прийняттям християнства. І у південних, і у східних слов'ян давньоболгарська літературна мова мала два алфавіти: кирилицю і глаголицю. Кирилиця, як твердить більшість мовознавців, створена на основі грецького уставного письма. Щодо глаголиці, то є таке припущення, що вона ніби формувалась на слов'янському ґрунті із „черт“ і „рез“. „Едва ли можно с полной уверенностью отрицать, — говорить академік Мещанинов, — что глаголица выросла путем трансформации из „черт и резов“, о наличии которых у язычников-славян упоминает болгарский монах IX—X вв. Храбр Черноризец. Этому вторит и внешнее впечатление самой глаголицы при ее сличении с „чертами и резами“ (Загадочные знаки Причерноморья, стор. 83, Гаимк, 1933 р.).

У східних слов'ян поширилась кирилиця. В своїй історії кириличне письмо знає три почерки: устав, півустав і скоропис. На початку XVIII сторіччя, при Петрі I, в світських документах, творах замість кирилиці починає уживатись новий гражданський алфавіт, яким з деякими змінами ми і тепер користуємось. (Див. Карский Е. Ф., Славянская кириловская палеография, Ак. Наук СРСР, 1928 р., стор. 158—210 і додатки, зразки кириличного письма, стор. 367).

§ 4. Давньоболгарська мова.

В епоху раннього середньовіччя у багатьох народів в ролі літературної мови виступала чужа, малозрозуміла або й зовсім незрозуміла, писемна мова (див. БСЭ, т. 37 „Литературный язык“). Такою писемною, літературною мовою у східних слов'ян була давньоболгарська мова, яку східні слов'яни запозичили від болгар в часи князювання Володимира Святославовича, коли було прийнято християнство (988 р.). Ця давньоболгарська мова, сформована ще в IX столітті на основі македонського наріччя болгарської мови, і стала літературною мовою Київської Русі — мовою церкви, школи і держави. Давньоболгарська мова, хоч і мала дещо спільне з тодішньою мовою східних слов'ян, та проте в цілому була мовою чужою. В зв'язку з цим на східнослов'янському ґрунті в цю літературну мову уже досить рано починають заходити елементи розмовної мови. Особливо їх багато заходить в документи світського порядку — грамоти, літописи, художні твори. Наявність уже в найдавніших писаних документах елементів живої розмовної мови і дає підстави, може і цілком правильно, ставити питання про те, що у східних слов'ян, поруч із давньоболгарською мовою, існувала і давньоруська літературна мова, яка була далеко ближча до народної мови, ніж давньоболгарська. Так, наприклад, ставить питання акад. С. П. Обнорський; див. його роботи: 1) „Язык договоров русских с греками“ („Язык и мышление“, № 6—8, 1935 р.); 2) „Слово о полку Игореве“, как памятник русского литературного языка“ („Русский язык в средней школе“, № 4, 1939 р.). Та проте, досі багато мовознавців визнає, що до кінця XVI і початку XVII ст. у нас на Україні основою літературної мови була давньоболгарська мова, з більшою чи меншою домішкою елементів розмовної мови, що і зафіксовано в різних документах цього періоду.

Докладна характеристика давньоболгарської мови подана ак. Л. А. Булаховським в його праці „Исторический комментарий“... стор. 5—12, 1939 р.

Знання граматичних норм давньоболгарської мови нам тепер конче потрібне, бо не знаючи їх, ми не зможемо виявити ті елементи живої розмовної мови, що заходили в найстародавніші документи, писані давньоболгарською мовою, і, таким чином, будемо позбавлені можливості використати одне з важливіших джерел вивчення історії української мови. Разом з тим і в сучасній українській літературній мові є ще церковнослов'янізми, і учитель мови мусить їх знати.

§ 5. Іншомовні елементи в лексиці української мови.

Мов, які б жили і розвивались в ізоляції, не існує. Звідси в кожній мові є в більшій чи меншій мірі елементи інших мов, запозичення. Лексика української мови в своїй основі є лексика тих східнослов'янських племінних мов, з яких згодом сформувалась українська мова. Але в різні часи свого історичного розвитку український народ мав економічні і культурні зв'язки з багатьма народами. Це, зрештою, зумовило появу і наявність в українській мові запозичень з мов цих народів. Одні з цих запозичень заходили в українську мову безпосередньо з даної мови, а інші — спочатку в сусідню мову, а потім уже через неї поширювались і в українській мові.

В українській мові є запозичення з таких мов:

1. тюрсько-татарських: *байрак, килим, товар, чарка, козак, бариш, ватага, сарай* і т. д.

2. давньоболгарської: *сотворити, воскреснути, владика, благати, первозданний* і інші.

3. грецької: *алфавіт, апостроф, граматика, діалект, театр, піраміда, кедр* і інші.

4. литовської: *забаритися, тичка, клуня, куль, стодола* і ін.

5. польської: *міць, стьожка, брама, скарга, келех, рятуюнок, решта* і інші.

6. латинської: *декрет, копія, реєстр, статут, секретар* і інші.

В епоху Петра I в російську мову зайшло багато запозичень з німецької, французької і англійської мови. Ці запозичення через російську мову заходили і в українську мову. (Див.: 1) ак. Булаховський, *Исторический комментарий...*, стор. 19—26, 1939 р., 2) Виноградов, *Очерки по истории русского литературного языка в XVII—XIX вв.*, Учпедгиз, 1938 р. стор. 48—62).

Для ознайомлення з лексикою з найдавніших часів до XV ст. дуже бажано було б ознайомитись із „Материалами для терминологического словаря древней России“, видання Ак. Наук СРСР, 1937 р., в яких подано терміни з різних галузей життя.

§ 6. Джерела вивчення історії української мови.

Найважливішим джерелом для пізнання історії української мови є сучасна жива народна мова та спеціальні записи її дослідниками-діалектологами. В живій мові можуть зберігатися, з одного боку, найстаровинніші риси нашої мови, які не зафіксовані в будь-якому писаному найдавнішому документі, а з другого, в живій мові витворюються і з'являються раніш такі мовні явища, які можуть ще і не фіксуватись в літературній мові. Таким чином, в живій мові можна знайти і явища реліктові, пережиткові, які будуть свідчити про далеке минуле нашої мови, і явища нові, що будуть допомагати розкривати найближче майбутнє нашої мови. Ось чому жива народна мова і є найважливішим джерелом для пізнання історії нашої мови.

Другим важливим джерелом є писані та друковані документи. Представники буржуазної лінгвістики фетишизували писані і друковані джерела. Всі свої концепції в історії мови вони базували виключно на даних писемної мови. Ми, надаючи великого значення мовним даним писемних джерел, не повинні забувати того, що „языковые древности сохранены в народной речи лучше, чем где-либо“ („Язык и история“, сборник I, ОГИЗ, 1936 р., стор. 240).

Це поперше; подруге, в писемних і друкованих пам'ятках, які були писані у нас давньоболгарською мовою, не відбито багатьох рис тодішньої мови та і взагалі, як відомо, писемна мова не відбиває всіх рис живої мови.

Найважливіші писані і друковані джерела:

1. Остромирове євангеліє, 1056—57 рр.
2. Ізборник Святослава, 1073 р.
3. Ізборник Святослава, 1076 р.
4. Архангельське євангеліє, 1092 р.
5. Грамота великого князя Мстислава Володимировича, 1130 р.
6. Галицьке євангеліє, 1144 р.
7. Добрилове євангеліє, 1164 р.
8. Слово о полку Ігоревім, 1185—1187 р. (див. В. Перетц, Слово о полку Ігоревім, Київ, 1926 р.).
9. Житіє св. Савви Освященного, XIII ст.
10. Українські грамоти, 1341—1459 р. (див. В. Ровов, Українські грамоти, т. I, 1928 р., Київ).
11. Пересопницьке євангеліє, 1556—1561 (див. Описание Пересопницкой рукописи XVI в., составил Житецкий П., 1876 р., Київ).
12. Твори Ів. Вишенського, кінець XVI і початок XVII ст. (див. Хрестоматію в української літератури для VIII класу).
13. Лексикон П. Беринди, 1627 р.
14. Ключ разумнія І. Галятовського, 1659 р.
15. Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками, С. Величка, 1720 р.
16. Твори Ів. Некрашевича, XVIII століття (див. Н. Кістяківська, Твори І. Некрашевича, Київ, 1929 р.).
17. Твори Ів. П. Котляревського (див. П. Житецкий, Энеида Котляревского и древнейший список оя в связи с обзором малорусской литературы XVIII века, Київ, 1900 р.).

Уривки більшості названих джерел подано в „Исторической хрестоматии церковно-славянского и древне-русского языка“ Ф. Буслая і „Хрестоматіі з пам'ятників письменницької стародавньої українщини XI—XVII вв.“, доданої до книги О. Шахматова і А. Кримського „Нариси з історії української мови“, Київ, 1924 р.

Для епохи капіталізму важливішими джерелами вивчення історії української мови будуть: 1) твори українських письменників епохи капіталізму, 2) публіцистичні твори, мова преси.

Для епохи соціалізму важливішими джерелами вивчення історії української мови будуть: 1) твори радянських письменників, 2) мова більшовицької публіцистики, преси, 3) різні державні і юридичні акти, документи.

Третім джерелом для пізнання історії української мови є топоніміка—географічні назви. Ще Лейбніц відзначав, що „так как названия рек обыкновенно ведут свое начало от самой глубокой известной нам древности, то по ним лучше всего судить о старом языке и древних жителях, вот почему они заслуживали бы специального

исследования" („Новые опыты о человеческом разуме", Соцэкиз, 1936 р., стор. 248). Але буржуазна лінгвістика недооцінювала топоніміку як джерело. Нове вчення про мову надає топоніміці особливо великого значення, бо топонімічні назви разом з етнімічними дають можливість простежити історію якогось племені, його далеке минуле. (Див. Марр, Избранные произведения, предметный указатель, термин „Топонимика").

§ 7. Контрольні питання.

1. В чім полягає завдання і вага курсу історії української мови?
2. Яке має значення знання історії української мови для викладача мови в середній школі?
3. Розповісти про походження слов'ян і слов'янських мов.
4. Вказати спільні і відмінні риси східнослов'янських мов з південнослов'янськими і західнослов'янськими мовами.
5. Вказати спільні і відмінні риси української мови з російською і білоруською мовою.
6. Вказати риси родоплемінних східнослов'янських діалектів.
7. Як відбувався процес формування територіальних діалектів?
8. Як формувалась мова української народності?
9. Розповісти про формування української національної мови і умови її розвитку до і після Великої Жовтневої соціалістичної революції.
10. Розповісти про походження писемності у східних слов'ян.
11. Яке має значення давньоболгарська мова для пізнання історії української мови?
12. Роль давньоболгарської мови в розвитку української літературної мови.
13. Розповісти про іншомовні елементи в українській мові.
14. Дати загальну характеристику джерел вивчення історії української мови.

РОЗДІЛ II.
ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

§ 1. Вступ.

Основним процесом в історії фонетики української мови є процес вироблення із колишніх ще недостатньо відшліфованих звуків східнослов'янських племінних мов звуків з точно окресленою чіткою артикуляцією.

§ 2. Характеристика звукової системи давньої української мови.

а) **Голосні.** В давній українській мові могли бути такі голосні: *а, о, у, ы, е, и, ъ* (йор), *ь* (єр), *ѣ* (ять), *ѣ* (юс великий), *ѣ* (юс малий).

Майже всі голосні давньої української мови могли бути звуками різної довготи — довгими, короткими і нормальної довготи. В процесі історичного розвитку української мови із поданої вище системи голосних і сформувалась сучасна система голосних української мови.

б) **Приголосні.** В давній українській мові могли бути такі приголосні:

1. Губні — *б, п, в* в твердому і м'якому варіанті. Пізніше в грецької мови був запозичений звук *ф*, який також міг бути твердим і м'яким;

2. Зубні — *д, т, з, с, ц, дз* в твердому і м'якому варіанті;

3. Середньопіднебінні — *ж, ч, ш, дж, й* — м'які лише;

4. Сонорні — *р, л, м, н* в твердому і м'якому варіанті.

Докладна характеристика колишньої системи голосних і приголосних подана ак. Шахматовим в його праці „Очерк древнейшего периода истории русского языка“, Петроград, 1915 р., стор. 163—179; стисліша характеристика подана ак. Соболевським в його „Лекциях по истории русского языка“, 1907 р., стор. 39—45.

§ 3. Найстаріші звукові процеси.

а) **Втрата носових голосних.** *ѣ* (юс великий) вимовлявся як носове *о* (*дѣбѣ* — донб, *зѣбѣ* — зонб). Тепер в українській мові на місці колишнього *ѣ* маємо *у* (*дуб, зуб, муж*).

▲ (юс малий) вимовлявся як носове *e* (*пять—пенть*). Тепер в українській мові на місці ▲ маємо *я*, а в північному діалекті і деяких західних говорах *e* (*девять—деветь*).

Акад. Шахматов припускає, що *ѣ*, ▲ уже не існували в IX ст. (див. Очерк древнейшего периода истории русского языка, § 193). Акад. Соболевський вважає, що *ѣ*, ▲ в IX ст. ще існували і тільки „в конце X в. носовых гласных, повидимому, уже не было“. (Лекции по истории русского языка, 1907 р. стор. 20).

б) **Повноголосся.** Давньоболгарським звукосполученням *ра, ла, рѣ, лѣ* відповідають східнослов'янські повноголосні форми *оро, оло, ере*. Форми повноголосся фіксуються уже в документах X—XI ст. Так у договорі Олега з греками (912 р.) трапляються такі приклади: *полоняникъ (плѣнникъ), города, Переяславль*; в „Руській Правді“ (XI ст.): *болото, молоко, хоронили, перегородить*; в „Остроміровому евангелії“ — *новгородъ* і інші.

Досить широке вживання повноголосних форм в найстаровинніших документах свідчить, що повноголосні форми уже існували в мові східних слов'ян до появи писемності. Утворення повноголосних форм акад. Шахматов пояснює так: у східнослов'янських мовах могли бути звукосполучення *ор̄, ол̄, ер̄, ел̄*. Коли довгі *р̄, л̄* втратили свою довготу, за ними розвинувся звук, аналогічний попередньому, тобто *о* або *е*; напр.: *вор̄та — ворота, дер̄во — дерево, гол̄ва — голова* (Очерк древн. периода ист. рус. языка, стор. 146). Всього слів з повноголосними формами Потебня нарахував 153.

в) Звук *о* на місці початкового *ів*. Звук *о* на місці початкового *іє* в таких словах, як *озеро, олень, осінь, один в ієзеро, ієлень, ієсень, ієдинъ*, з'явився до появи писемності і фіксується вже в найстаровинніших пам'ятках.

г) До появи писемності спростилися приголосні групи *дл, тл*. Сліди цих колишніх приголосних груп зрідка зустрічаються ще і в сучасній мові. Напр.: *ковадло, повідло, тлумачити*. Ці старі звукосполучення збереглись у польській мові. (Див. акад. Булаховський, Исторический комментарий..., 1939 р., стор. 52—56).

§ 4. Пізніші звукові процеси.

Історія ѣ, ъ. Звук *ѣ* (йор) в давній українській мові вимовлявся як звук, близький до *о*, а *ъ* (єр) — як звук, близький до *е*. *ѣ, ъ* називають глухими або редукованими звуками.

Редуковані *ѣ* і *ъ* могли бути в слабкій і сильній позиції.

В слабкій позиції *ѣ* і *ъ* були переважно в кінці слова і ненаголошені, а також перед сильними глухими і перед складом з повнозвучною голосною.

В сильній позиції *ѣ* і *ъ* були перед складом із слабким *ѣ* і *ъ* або в початковім складі під наголосом.

а) **Занепад редукованих ѣ, ъ.** Редуковані *ѣ, ъ* в слові могли бути: в початкових, середніх і кінцевих складах. В кінці XI і на початку XII століття *ѣ* і *ъ* починають занепадати. Занепадали *ѣ* і *ъ* спочатку в перших складах слова перед наступним наголошеним складом.

Приклади:

1) кто із кѣто	5) что із чѣто
2) сто „ сѣто	6) мнѣ „ мѣнѣ
3) два „ двѣ	7) вся „ всѣ
4) много „ мѣногѣ	8) вчера „ вѣчера

В другу чергу занепад ѣ, ъ відбувався в середніх і кінцевих складах. Занепад ѣ, ъ в середніх складах відбувався лише тоді, коли в даному слові був один ѣ, ъ, або тоді, коли в сусідньому складі не було ѣ, ъ.

Приклади:

1) ногѣ із ногѣти	3) зазрѣти із зазрѣти
2) копчу „ копчу	4) сѣдло „ сѣдло

б) Перехід редукованих ѣ, ъ в о—е. Перехід ѣ в о, а ъ в е відбувся приблизно до XII ст. Перехід ѣ в о, а ъ в е відбувався в сильній позиції, цебто перед складом із слабким ѣ, ъ, або в початковім складі під наголосом.

Приклади:

1) любѣвь — любов	5) чѣсть — честь
2) сѣтъ — сот	6) коньцѣ — кінець
3) братѣмь — братом	7) тыждѣнь — тиждень
4) сохнути — сохнути	8) стѣкла — стѣкла

В звукосполученнях ѣр, ѣл, ѣр, ѣл редуковані завжди були в сильній позиції і переходили в о та е.

Приклади:

1) тѣрѣ — торѣ	6) вѣрба — верба
2) хѣртѣ — хорт	7) зѣрно — зерно
3) гѣрло — горло	8) вѣрхѣ — верх
4) дѣлѣ — довѣ	9) пѣрстѣ — перст
5) вѣлкѣ — вѣлк	10) пѣрвый — первий, перший

§ 5. Результати занепаду і переходу ѣ, ъ.

Занепад і перехід ѣ, ъ зумовили цілий ряд звукових змін в українській мові:

1. В тих випадках, коли один редукований був в сильній позиції і перейшов в о чи е, а другий в слабкій і зник, утворились нові чергування — чергування о, е з нуль звуком: сон — сна, пенѣ — пня.

2. В деяких західноукраїнських говорах дзвінкі приголосні після занепаду редукованих втратили свою дзвінкість так само, як і в російській мові; напр.: дубѣ — дуп, зубѣ — зуп, дѣдѣ — діт, грибѣ — грип і т. д.

3. Стверділи після занепаду ѣ губні і шиплячі; напр.: голубѣ — голуб, степѣ — степ, учительмѣ — учителем, ночь — ніч і т. д.

4. Після занепаду ѣ в кінці деяких нечисленних дієприкметників чол. роду, теперішніх дієслів минулого часу, зникло л; напр.: неслѣ — ніс, пеклѣ — пік, моглѣ — міл, умьрлѣ — умер, отсѣклѣ — одсік, терлѣ — тер.

5. В результаті занепаду кінцевого *ѣ, ъ* після сонорних *р, л, м, н*, перед якими був якийсь приголосний, між *р, л, м, н* і попереднім приголосним розвинулись вставні *е, о*.

Приклади:

1) <i>земль</i> — <i>земель</i>	7) <i>вѣтрѣ</i> — <i>вітер</i>
2) <i>каплѣ</i> — <i>капель</i>	8) <i>вихрѣ</i> — <i>вихор</i>
3) <i>веслѣ</i> — <i>весел</i>	9) <i>игрѣ</i> — <i>ігор</i>
4) <i>числѣ</i> — <i>чисел</i>	10) <i>пѣснѣ</i> — <i>пісень</i>
5) <i>сестрѣ</i> — <i>сестер</i>	11) <i>огнѣ</i> — <i>огонь</i>
6) <i>вѣдрѣ</i> — <i>відер</i>	12) <i>соснѣ</i> — <i>сосон</i>

6. Занепад *ѣ, ъ* в початкових складах після *р, л, м* зумовив появу приставного *і*.

Приклади:

1) <i>рѣжа</i> — <i>іржа</i>	4) <i>льгота</i> — <i>ільгота</i> (діалектно)
2) <i>рѣжати</i> — <i>іржати</i>	5) <i>львовѣ</i> — <i>ільвов</i> (діалектно)
3) <i>рѣвати</i> — <i>ірвати</i> (діалектно)	6) <i>мыла</i> — <i>імла</i>

7. Занепад редукованих після *р, л*, перед якими стояв приголосний, зумовив появу звукосполучень *ри, ли*, а діалектно і *ир, ыр, ер, ыл (ыу)*.

Приклади:

1) <i>дрѣжати</i> — <i>дрижати</i>	7) <i>трѣвога</i> — <i>тривога,</i> <i>тирвога</i> (діалектно)
2) <i>крѣжавымѣ</i> — <i>кривавим,</i> <i>кирвавий</i> (діалектно)	8) <i>грѣмѣти</i> — <i>гриміти,</i> <i>гирміти</i> (діалектно)
3) <i>крѣшити</i> — <i>кришити</i>	9) <i>хрѣстити</i> — <i>христити</i>
4) <i>дрѣва</i> — <i>дрива, дирва</i> (діалектно)	10) <i>слѣза</i> — <i>слиза, сыѣза</i> (діалектно)
5) <i>глытати</i> — <i>глитати</i>	11) <i>яблѣко</i> — <i>яблико</i>
6) <i>блѣскѣ</i> — <i>блиск</i>	

8. Результатом занепаду *ѣ, ъ* слід вважати і спрощення приголосних груп *стн, стл, здн, ждн, рдц* і інших та вставляння приголосних *д, т* в деяких словах.

Приклади:

1) <i>празднѣкѣ</i> — <i>празник</i>	6) <i>първъшій</i> — <i>першій</i>
2) <i>чѣстнѣный</i> — <i>чесний</i>	7) <i>седьмѣый</i> — <i>сьомий</i>
3) <i>жалостѣливѣый</i> — <i>жалісливий</i>	8) <i>четверѣѣ</i> — <i>четвер</i>
4) <i>тыждѣня</i> — <i>тижня</i>	9) <i>сърѣтѣтити</i> — <i>стрітити</i>
5) <i>сърдѣце</i> — <i>серце</i>	10) <i>заярѣтити</i> — <i>задріти</i>

9. Занепад в середині слова *ѣ, ъ* зумовив цілий ряд комбінованих — асимілятивних і дисимілятивних звукових змін.

Приклади:

1) <i>дѣхорѣ</i> — <i>тхір</i>	8) <i>высѣшій</i> — <i>вищій</i>
2) <i>надѣхнути</i> — <i>натхненний</i>	9) <i>бѣчела</i> — <i>бджола</i>
3) <i>сѣбѣрати</i> — <i>збирати</i>	10) <i>ручѣникѣ</i> — <i>рушник</i>
4) <i>сѣ дерева</i> — <i>з дерева</i>	11) <i>убогѣство</i> — <i>убозтво</i>
5) <i>отѣдати</i> — <i>оддати</i>	12) <i>ткачѣство</i> — <i>ткацтво</i>
6) <i>боротѣба</i> — <i>бородѣба</i> (усно)	13) <i>кѣто</i> — <i>хто</i>
7) <i>низѣшій</i> — <i>нижчий</i>	

10. Графічні явища, зв'язані з занепадом *ѣ* і *ь*, були такі: 1) *ѣ* став виконувати функцію твердого знака, *ь* — знака м'якшення; 2) *ѣ*, *ь* могли вживатись у функції роздільного знака, апострофа — *въѣхати*, *объѣздомь*; 3) іноді на місці *ѣ*, *ь*, оскільки вони проявилися в *о*, *е*, стали писати *о*, *е* — *кото* — *кто*, *конеця* — *конця*.

§ 6. Редукція *и*, *е*.

Ненаголошені *и*, *е* приблизно в XIII ст. почали редукуватись. Редукуватись вони могли на початку слова, в середині і в кінці.

Редукція ненаголошеного *и* могла бути повною і частковою, редукція *е* — лише повною. При повній редукції *и* зовсім зникало, залишаючи іноді сліди у м'якості попереднього приголосного, а при частковій редукції *и* давало *й* нескладове.

Приклади:

1) <i>имати</i> — <i>мати</i>	6) <i>добрии</i> — <i>добрий</i>
2) <i>играти</i> — <i>грати</i>	7) <i>іеще</i> — <i>ще</i>
3) <i>воиско</i> — <i>військо</i>	8) <i>несѣте</i> — <i>несіть</i>
4) <i>писати</i> — <i>писать</i>	9) <i>больше</i> — <i>більш</i>
5) <i>стани</i> — <i>стань</i>	10) <i>дѣвадесѣте</i> — <i>двадцять</i>

§ 7. Перехід *е* в *о*.

Перехід *е* в *о* (лабіалізація *е* в *о*) датується XI ст. Найчастіше перехід *е* в *о* відбувався після шиплячих, коли в наступному складі був твердий приголосний.

Приклади:

1) чоловік (Ізб. Свят., 1073 р.), жона (Ізб. Свят., 1076 р.), пришлоѣ (Грамота, 1393 р.), чотыри (Грамота, 1400 р.) і т. д. (Див. Соболевский, Лекції по історії руського язика, 1907 р. стор. 59—67).

§ 8. Зближення *ы* з *и*.

Звуки *ы* і *и* були в давній українській мові звуками різної артикуляції. Звук *ы* був звуком заднього ряду, а звук *и* — звуком переднього ряду. Ці два звуки тепер в українській мові спалися в одному звукові середнього ряду *и*. Поодинокі приклади змішування *ы* з *и* знаходимо вже в документах XI ст., напр., *осырѣж* замість *осирѣж* (Ізб. Свят., 1076 р.), *риби* замість *рыбы* (Арханг. еванг., 1092 р.). Але в основному цей процес закінчився не раніш XIV ст. (див. Житецкий, Очерк звуковой истории малорусского наречия, Київ, 1876 р., стор. 124—143).

З процесом зближення *ы* з *и* можна зв'язати в українській мові і появу сполучень *и*, *ки*, *хи* замість давніх *ы*, *кы*, *хы*.

Перші приклади сполучень *и*, *ки*, *хи* знаходимо уже в Галицькому евангелії 1144 р.: *небеськімь*, *человѣчьский*, в Добриловому евангелії 1164 р.: *великий*, *секира*, *погибѣль*. (Див. Соболевский, Лекції..., 1907 р. стор. 130).

§ 9. Історія ъ.

Звук, який позначався літерою ъ, як припускає більшість мовознавців, у східних слов'ян вимовлявся як „дифтонг“ *ie*. Сліди такої „дифтонгічної“ вимови є ще і в сучасних північних українських говорах — *діед*, *лієс*, *бієльма* і т. д. В більшості ж говорів і літературній мові на місці колишнього ъ тепер ми маємо *i*, рідше *e*; напр., *літо* — *літо*, *лісь* — *ліс*, але *хмѣль* — *хміль* — *хмелю*, *цѣль* — *цел*, *рѣчь* — *річ* — *речі*.

Заміна ъ через *i* (графічне *и*) трапляється уже в документах XI ст., напр.: *въразуминиѣ*, *исцили*, *утишениѣ* (Ізб. Свят., 1073 р.), *двѣ ризи* (Арханг. еванг., 1092 р.). Значно частіше в старих документах трапляється заміна ъ через *e*; напр.: *неделю*, *гнієва* (Ізб. Свят., 1073 р.), *тебе*, *себе* (Арханг. еванг., 1092 р.).

Широко замість ъ почали вживати *i* (графічне *и*) лише в XVI ст. „Для XVI в. не будет смелостью признать в малорусском народном говоре господствующим *i* вместо ъ“ (Житецкий, Очерк звуковой истории малорусского наречия, стор. 103, 1876 р.).

Перехід ъ в *i* в українській мові відбувся в результаті того, що наголошений другий компонент „дифтонгічного“ сполучення *ie* редукувався, а залишився перший наголошений компонент *i*.

§ 10. Історія старих о, е.

В результаті занепаду ъ, ѝ утворилися нові закриті склади; напр., слова *конѣ*, *домѣ* до занепаду редукованих мали по два відкритих склади, а коли ъ, ѝ зникли, утворилися нові закриті склади. В цих нових закритих складах старі *о* та *е* здовжились і почали „дифтонгізуватись“, вимовлялись: *о* — як *уо*, *уе*, *юі*, *юі* (руод, руед, руид, руід), а *е* — як *юо*, *юе*, *юи*, *юі* (нюос, нюес, нюіс). Такі „дифтонги“ на місці старих *о*, *е* в новозакритих складах існують ще й тепер в північному діалекті. Очевидно, в більшості українських говорів був широко вживаний на місці старих *о*, *е* в новозакритому складі „дифтонг“ типу *юі*, *юі*. Перший компонент цього „дифтонгу“, будучи ненаголошеним, редукувався, а другий лишився. Таким чином на місці старих *о*, *е* витворився звук *i*.

Поява *i* на місці старих *о*, *е* в новозакритих складах датується XIV століттям. (Див. Житецкий, Очерк звуковой истории малорусского наречия. 1876 р., стор. 107; Соболевский, Лекции по истории русского языка, 1907 р., стор. 67).

§ 11. Подовження приголосних.

В іменниках середнього роду типу *знаніє* — сучасне *знання* — і жіночого роду III відміни типу *солю* — сучасне *солію* — в орудн. відм. однини тепер в українській мові маємо довгий приголосний. Зрідка подовження приголосних трапляється уже в XIV ст., напр., *осуженню* (Єванг. Верковича). В XVI ст. подовження приголосних зустрічається вже досить часто.

Більшість мовознавців вважає, що подовження приголосних в словах типу *знаніє, солю* відбулось після редукції ненаголошеного *и* в результаті прогресивної асиміляції наступного *й* (йота) з попереднім приголосним (знаніє — знаньє — знанне, солю — солью — сіллю). Подовження приголосного в іменниках середнього роду відбулось в південно-східному діалекті і північному. В південно-західному діалекті ще й тепер маємо *знане, жите, весіле* і т. д.

Флексія *а* в іменниках середнього роду типу *знання* замість *знанне*, на думку мовознавців, з'явилась по аналогії до іменників середнього роду типу *теля, ягня*. Але деякі мовознавці вважають, що флексія *а* в іменниках середнього роду з'явилась в результаті спочатку злиття форм родового відмінка із знахідним, а потім знахідного з називним (порів.: *пішли зілля рвати, накопала коріння, наметало каміння* — і кого, і що). Оскільки форми називного і знахідного відмінка іменників середнього роду в багатьох конструкціях спадалися, то флексія *а* стала вживатись і в називному однини. Отже, флексія *а* в іменниках типу *зілля* з'явилась і не фонетичним, і не морфологічним, а синтаксичним шляхом. Вплив іменників типу *теля, ягня* міг лише підтримувати закріплення флексії *а* в іменниках типу *зілля*.

§ 12. Чергування у з в (ӯ).

Чергування ненаголошеного *у* з *в* (ӯ) в документах XI—XII століття фіксується лише зрідка, напр.: *прауда* зам. *правьда, уселенная* зам. *вселенная* (Ізб. Свят., 1073 р.), *угодника*—*вгодьника* (Житіє Феод. Печер.), *умрете*—*вмрете* (Гал. еванг., 1266 р.) В документах XIV століття чергування *у* з *в* трапляється вже досить часто.

§ 13. Перехід л у в (ў).

Перехід *л* у *в* (ў) відбувався переважно в кінці складу і в кінці слова на місці колишнього звукосполучення *ѣл, ѣл* перед наступним приголосним та в дієсловах минулого часу чоловічого роду, які кінчалися на *лъ*.

Приклади:

вѣлкѣ—*вовк, дѣлбати*—*довбати, мѣлчати*—*мовчати, шѣлкѣ*—*шовк, жѣлтъи*—*жовтий, чѣлна*—*човна, далѣ*—*дав*.

В усіх цих словах (крім дієслів минулого часу) *л* було у кінці складу: *вѣл-кѣ, дѣл-бати, чѣл-на*. В такій позиції *л* і переходило найчастіше у *в*.

В словах *столѣ, волѣ, горѣлка, стрѣлѣ* *л* не переходить у *в* тому, що воно не було у кінці складу. Всі ці слова кінчалися на голосний *ѣ* (йор). Однак, в деяких південно-західних говорах *л* і в такій позиції переходить у *в* (*горівка, сопівка, стів*—*стіл, горев*—*орел, вів*—*віл*).

В дієсловах минулого часу типу *дав, читав*, які походять із нечленних дієприкметників чол. роду—*далѣ, читалѣ, в* на місці *л* з'явилося скоріше не фонетичним шляхом, а по аналогії до дієприкметників типу *давѣ, читавѣ*, які також тоді існували.

Фіксуватись перехід *л* у *в* почав не раніш XV століття.

§ 14. Завдання.

Із грамот 1359 р. і 1366 р., вміщених в кінці цих методичних вказівок, випишіть приклади до таких фонетичних змін:

- 1) перехід *e* в новозакритому складі в *i*; 2) наявність монофтонгів *y—ю* на місці старих *o, e* в новозакритому складі; 3) змішування *ѣ з и, е*; 4) редукція ненаголошеного *и*; 5) спрощення приголосних груп, 6) приклади, в яких *ѣ, ь* перейшли в повнозвучні голосні; 7) приклади до палаталізації приголосних *г, к, х*; 8) приклади на вживання в графіці *o* замість *ѣ* і інші випадки.

§ 15. Контрольні питання.

1. Дати характеристику голосних давньої української мови.
2. Дати характеристику приголосних давньої української мови.
3. Як відбилася втрата носових голосних в сучасній українській літературній мові і діалектах?
4. Як утворились повноголосні форми?
5. Поява *o* на місці початкового *іє*.
6. Розповісти про занепад *ѣ, ь*; вказати умови цього процесу.
7. Перехід *ѣ, ь* в *o, e*, умови цього переходу.
8. Вказати причини ствердіння шиплячих і губних.
9. Пояснити відсутність і наявність *л* в таких словах: *міг — могла, затер — затерла* і т. д.
10. Пояснити наявність вставних *o, e* в словах *вікон, пісень*.
11. Пояснити наявність початкового *і* в словах: *іржа, імла, ільгота*.
12. Як утворились звукосполучення *ри, ли* в словах: *тривога, дрижати, блискавка, глитай?*
13. Чому спрощуються приголосні групи *стн, здн, ждн, стл, рдц?*
14. Пояснити появу приголосних *д, т* в таких словах як *вустріч, здря*.
15. Навести приклади асимілятивних звукових змін, зумовлених занепадом *ѣ, ь*.
16. Як утворились такі форми дієслів наказового способу: *пиши, роби і стань, будь?*
17. Навести приклади редукції ненаголошеного *e*.
18. Коли і чому відбулось зближення *ы з и?*
19. За яких умов колишнє *ѣ* дало в українській мові *і?*
20. Які умови переходу *o, e* старих в *і?*
21. Пояснити наявність довгого приголосного в словах типу *весілля, міддю*.
22. Вказати умови чергування *у з в (ӯ)*.
23. Навести приклади переходу *л у в (ӯ)* і пояснити умови цього переходу.

РОЗДІЛ III. ІСТОРИЧНА МОРФОЛОГІЯ.

§ 1. Вступні зауваження.

Зразки відмінювання всіх частин мови давньоруської мови студент-заочник може знайти в таких працях: 1) акад. Булаховський Л. А., Исторический комментарий к литературному русскому языку, 1939 р., „Радшкола“, стор. 301—319; 2) акад. Соболевський А. И., Лекции по истории русского языка, изд. 4-е, 1907 р., стор. 293—296; 3) Обнорский С. П. и Бархударов С. Г., Хрестоматия по истории русского языка, Учпедгиз, 1938 р., стор. 306—315.

Вивчаючи історію витворення морфологічної системи сучасної української мови із колишньої морфологічної системи, студент-заочник повинен мати на увазі, що основною тенденцією в цьому процесі є тенденція до спрощення і уодноманітнення системи флексій і навіть до ліквідації їх. Ця тенденція до спрощення і уодноманітнення системи флексій аж до ліквідації їх розвивалась і розвивається поруч із розвитком аналітичної мовної типології, коли синтаксичні взаємини між словами в реченні виражаються уже не через флексії, а через систему допоміжних слів, які є носіями формальних значень.

§ 2. Іменники.

В історії системи флексій іменників процес уніфікації їх дуже очевидний. Колишня різноманітна система відмінювання іменників значно спростилась, а замість неї розвинулась диференційованіша система визначення відмінкових відношень з допомогою прийменників.

а) Іменники жіночого роду мали 5 типів відмінювання: 1) відмінювання іменників *а*-основи (*рыба, рана*), 2) відмінювання іменників *йа*-основи (*струя, земля*), 3) відмінювання іменників *і*-основи (*ночь, радость*), 4) відмінювання іменників з основою на приголосний (*мати, дъчи*), 5) відмінювання іменників *ы*-основи (*любь, бужь, цръкы, свекры*).

Стара система флексій іменників жіночого роду в сучасній українській мові найповніше збережена іменниками *а*-основи, *йа*-основи та *і*-основи; іменники *і*-основи зберегли її особливо

в однині. У множині форми давального, орудного і місцевого відмінків (*ночам, ночами, ночах*) утворились по аналогії до форм цих відмінків іменників *a*-основи.

Іменник *мати* в однині вирівняв свої флексії по аналогії до іменників *i*-основи, а в множині — в давальному, орудному і місцевому відмінках до іменників *йа*-основи. Форма родового відмінка — *матер-ів* утворилась по аналогії до іменників чоловічого роду. Колишній іменник *дъчи*, теперішній *дочка*, втратив свою систему відмінювання і тепер відмінюється як іменники *a*-основи.

Іменники жіночого роду *ы*-основи свою систему відмінювання в основному втратили. Деякі з них тепер відмінюються так само, як іменники *i*-основи (*кров, любов*), а деякі, суфіксувавшись, як іменники *a*-основи (*буква, морква, свекруха, церква*).

Форми двоїни іменники жіночого роду втратили в основному до XIV ст. Сліди колишніх форм двоїни трапляються в сучасній українській мові у формі лише називного і знахідного відмінка, напр.: *дві руки, дві верби, три години*.

б) Іменники чоловічого роду мали 5 типів відмінювання: 1) відмінювання іменників *о*-основи (*плодъ, другъ, братъ*), 2) відмінювання іменників *йо*-основи (*конь, учитель*), 3) відмінювання іменників *у*-основи (*сынъ, медъ, домъ, долъ, волъ*), 4) відмінювання іменників *i*-основи (*гостъ, гвоздъ, зять, тсть*), 5) відмінювання іменників з основою на приголосний (*камы, пламы, дьнь*).

Стара система флексій іменників чоловічого роду найповніше збережена в сучасній українській мові іменниками *о*-основи, *йо*-основи та *у*-основи. Іменники *i*-основи і з основою на приголосний своєї системи не зберегли, за винятком лише деяких форм (*гостей* — род. мн., *гістьми* — оруд. мн.). Але і в системі відмінювання іменників *о*-основи, *йо*-основи та *у*-основи відбулось чимало змін; а саме:

1) Деякі іменники *о*-основи, *йо*-основи в родовому однині і майже всі в родовому множині набули флексій іменників чол. роду *у*-основи; напр.: *солоду, гороху, братів, учителів*. Стара форма родов. мн. збережена лише деякими іменниками *о*-основи, напр.: *полян, селян, сто раз, двадцять чоловік* і інші.

2) Навпаки, деякі іменники *у*-основи в родов. однині набули флексій іменників *о*-основи, напр.: *сина, вола*.

3) Іменники *о*-основи та *йо*-основи в дав. відм. одн. набули флексій іменників *у*-основи, напр.: *братові, учителеві*. Стара флексія *у, ю* іменниками *о*-основи, *йо*-основи найповніше збережена в північному діалекті.

4) З XIII століття в іменниках чолов. роду в давальному, орудному, місцевому відмінках множини почали поширюватись флексії іменників жін. роду цих відмінків — *ам, ами, ах*.

5) Форми двоїни іменники чолов. роду втратили в основному до XIV ст. Сліди колишніх форм двоїни іменників зрідка трапляються лише у формі називного і знахідного відмінків, напр.: *вуса, рукава, хліба*.

в) Іменники середнього роду мали три типи відмінювання: 1) відмінювання іменників *о*-основи (*дѣто, село*), 2) відмінювання іменників *йо*-основи (*поле, знаніє*), 3) відмінювання іменників з основою на приголосний (*имя, теля, чудо*).

Стара система флексій іменників середнього роду досить повно збереглась і в сучасній українській мові. Найголовніші зміни в ній відбулись такі:

1) Іменники з наростком *ес* іноді у всіх формах, а іноді лише в однині втратили наросток *ес* (напр.: *слово, слѡва, словá*, замість *слово, словесе, словеса*) і стали відмінятись як іменники *о*-основи середнього роду.

2) З XIII століття і в іменниках середнього роду стали поширюватись в давальному, орудному і місцевому відмінках флексії жіночого роду цих відмінків — *ам, ами, ах*.

3) Форми двоїни перестали вживатись уже в XIV ст. В діалектній мові ще й тепер зрідка трапляються форми двоїни називного і знахідного відмінка, напр.: *дві слові, дві відрі, дві вікні* і т. д. та в орудному множини — *очима, плечима*.

§ 3. Займенники.

„Виникнення займенників — це поворотний пункт в історії розвитку мови, початок нової ери морфологічної, спочатку аглютинативної, потім флективної на зміну аморфній“ (Марр, Избранные работы, т. II, стор. 102). З допомогою займенників оформлялись всі частини мови. Сліди оформлення з допомогою займенників і під впливом їх прикметників, дієприкметників, числівників (порядкових), дієслів *є* і в українській мові. З цього погляду студент-заочник повинен особливу увагу звернути на систему відмінювання вказівних займенників *и, ѡ, ѡ* і *тѡ, та, то* (*той, там, тоє*). Саме знання системи відмінювання цих займенників допоможе студентові-заочникові зрозуміти і утворення сучасної системи відмінювання прикметників, дієприкметників, порядкових числівників і т. д.

Найголовніші зміни в історії колишніх займенників відбулись такі:

1) З XII ст. починає вживатись займенник *ѡ* (*я*) замість *ѡзъ* (1117 р., Мстиславове еванг.).

2) З'явились і поширились форми з приставним *н* (*него, нимь, нихъ*) із колишніх *вѣн + ѡго, сѣн + имь, вѣн + ихъ* і т. д.

3) Поширились форми *онъ, она, оно* замість *и, ѡ, ѡ*.

4) З XIII ст. почали вживатись форми орудного відм. *къмь* замість *цѣмь, тымь* замість *тѣмь* і форми род., дав., орудн. і місцевого множини *тыхъ, тымъ, тыми, тыхъ* під впливом прикметникових форм.

5) З XIV ст. поширюються членні форми займенників — *той, там, тоє, сей, сѣм. сѣмь* і т. д.

6) З XIV ст. починає уживатись займенник *хто* (із *къто*), а з XVI — XVII століття *що* (із *чьто*).

7) Форми двоїни зникли в XIV — XV ст.ст. і слідів цих форм в сучасній українській мові нема. Докладно історія займенникових

§ 4. Прикметники.

В давній українській мові прикметники мали дві форми — коротку (нечленну) і повну (членну).

Короткі, нечленні прикметники вживались у функції присудка і у функції означення і відмінялись вони так само, як іменники *о*-основи та *йо*-основи в чоловічому і середньому роді, і як іменники *а*-основи та *йа*-основи в жіночому роді. Але згодом для уточнення зв'язку між іменником і прикметником у функції означення стали вживатись лише членні, повні прикметники, а короткі, втрапивши своє колишнє відмінювання, стали вживатись у називному відмінку у функції присудка, напр.: *я винен, він згоден* і т. д. Нечленна форма присвійних прикметників збереглася лише у називному відмінку однини, напр.: *братів, сестрин*.

Повні, членні прикметники утворювались із коротких прикметників з допомогою вказівних займенників. До короткого прикметника чоловічого, жіночого, середнього роду у всіх відмінках додавались відповідні відмінкові форми вказівних займенників *и, ѿ, іє* (*новъ + и, нова + ѿ, ново + іє, нова + ієго, новы + ѣ* і т. д.). Таким чином, відмінювання повних прикметників становило собою сполуку відмінкових коротких форм прикметників з відповідними формами вказівних займенників *и, ѿ, іє*.

Уже в найстаровинніших писаних документах головним чином вживаються стягнені форми прикметників, які оформлялись під великим впливом відмінкових форм займенників *тои, таѿ, тоіє*.

Категорію роду в множині прикметники почали втрачати уже в XIII столітті.

Ступені порівняння прикметників творились так:

1) *Вищий* — з допомогою суфіксів *ѣйш* і *ьш*, напр.: *стар-ѣйш-ий, добр-ѣйш-ий, стар-іш-ий, добр-іш-ий; стар-ьш-ий, крас-ьш-ий, вуж-ьш-ий — стар-ш-ий, кра-щ-ий, вуж-ч-ий*.

2) *Найвищий*: 1) *прѣ + мудрый — премудрий, прѣ + великий — превеликий*; 2) *все + великий — всевеликий* (всесвітній), 3) *най + больший — найбільший*; 4) *вельми угодный — вельми угодний* (вельмишановний). При опрацюванні прикметників зверніть особливу увагу на утворення прикметників членних і ступенів порівняння. (Див. акад. Булаховський, Истор. ком., 1939, стор. 133—139).

§ 5. Числівники.

„По состоянию числительных можно судить, на какой ступени цивилизации находится та или иная группировка человечества... Чем хозяйство было примитивнее, чем собственно общественность была слабее и, разумеется, мельче, охват ее уже и теснее, тем числительные данной человеческой группировки, так наз. расы, разнообразнее по своему составу, тем сильнее различные ее племена остаются верны своим племенным образованиям числительных“. (Марр, Избранные работы, т. III, стор. 247). Сліди колиш-

ньої різноманітності числівникових назв є і в сучасній українській мові, напр.: копа, пасмо, чисниця, око, опруг, горстка і т. д. Але числівникові назви першими почали інтернаціоналізуватись, і цей процес у них ішов і йде найшвидшими темпами. Саме цим і слід пояснити втрату багатьма числівниками їхніх колишніх форм і граматичних категорій.

Найголовніші зміни в історії числівників відбулись такі:

1. Багато числівникових старих назв вийшло з ужитку, як напр.: *чить* ($\frac{1}{4}$), *півтретя* ($2\frac{1}{2}$), *півтретя кіп* (125), *півп'ятста* (450). Тепер ці числівникові назви лише зрідка можуть траплятись в окремих говорах української мови.

2. Числівники *два* (чол. р.), *двѣ* (жін. і сер. р.) мали лише форми двоїни, але і ці форми вони не зберегли в цілому. Стара форма родового і місцевого відмінків замінилась формою *двох* під впливом форми *трьох*. Форма *двою* збереглась лише у слові *двоюрідний*.

3. Числівники *триє* (чол. р.), *три* (жін. і сер. р.), *чотириє* (чол. р.), *чотири* (жін. і сер. р.) категорію роду втратили. Основними формами в сучасній українській мові стали форми жіночого і середнього роду. Форми чоловіч. роду *триє*, *штриє* зрідка вживаються лише в карпатських говорах.

4. Числівники *п'ять*, *шість*... *десять* відмінялися як іменники жіночого роду і-основи. В сучасній мові вони зберегли лише форму однини. В орудному відмінкові форми *п'ятьма*, *шістьма*, *десятьма* — форми двоїни, які стали вживатись в цих словах замість форм однини під впливом форми *двома*. Вживані тепер ще форми *п'ятьох*, *п'ятьом* є форми нові (XVI—XVII ст.), утворені по аналогії до числівникових форм *двох*, *трьох*, *двом*, *трьом*.

5. Числівники типу *одинадцять*, *дванадцять*, *дев'ятнадцять* утворились шляхом лексикалізації — *два* + *на* + *десяте* — *дванадцять*.

6. Числівник *сто* відмінявся як іменники середнього роду о-основи типу *село*. Сліди двоїни числівника *сто* маємо у слові *двісті* (із *двѣ* + *стѣ* — форма наз. відм. двоїни), а множини — у таких словах як *п'ятсот* (*сот* із *стѣ* — форми род. мн.).

7. *Півтора*, *півтори* утворились із *полъ* + *вѣтора* (род. відм. нечленного порядкового числівника чол. р. *вѣторѣ*) і *полъ* + *вѣторы* (род. відм. нечленного порядкового числівника жін. р.).

8. Порядкові числівники могли бути членними і нечленними, напр.: *първъ*, *вѣторѣ*, *четвъртѣ*, *пять* і *първыи*, *вѣторои*, *четвъртьи*, *пятьи*. Відмінялись порядкові числівники так, як прикметники.

9. Сучасний порядковий числівник *перший* утворився із форми вищого ступеня цього числівника — *първ* + *и* + *ий*, а *другий* із *друг* + *и*.

§ 6. Дієслова.

В процесі свого історичного розвитку дієслівна система знала багатьох змін. В давній українській мові були такі дієслівні форми: інфінітив, супін, дієслова дійсного, умов-

ного, наказового способу і дієприкметники. Дієслова мали теперішній, минулий, давноминулий і майбутній час. Чисел дієслова мали три: однину, множину і двоїну. Категорія двоїни в дієслівних формах зникла до XIV ст.

1. Інфінітив закінчувався на *ти, ть*, рідше на *чи*: *писати, ходить, печи* (із *пекти*), *мочи* (із *могти*).

2. Супин — дієслівна форма, яка вказувала на мету, намір руху і вживалась вона при дієсловах руху. Супин закінчувався на *ть*: *знатъ, датъ, ловитъ* (*иду ловитъ рыбъ*). З кінця XIV ст. замість супіна в українській мові почав уживатися інфінітив. Сліди супинових конструкцій є в українській мові — *пішла пшениці жати*.

3. Поділ дієслів на дієвідміни робиться за характером суфіксів у дієсловах теперішнього часу. За цим критерієм дієслова давньої української мови поділяються на 5 дієвідмін або класів.

1) До першого класу належали дієслова з суфіксами *є/у*: *нес — є — ши, нес — у — ть*.

2) До другого класу — з суфіксом *не/ну*: *двиг — не — ши, двиг — ну — ть*.

3) До третього класу — з суфіксом *є/ю*: *зна — є — ши, зна — ю — ть*.

4) До четвертого класу — з суфіксом *и/а*: *крич — и — ши, крич — а — ть*.

5) До п'ятого класу належали атематичні дієслова *бити, їсти, в'їсти, дати*.

4. Дійсний спосіб.

а) Теперішній час. Колишні форми теперішнього часу I—IV класів в однині і множині в основному збереглися. Зміни в системі відмінювання цих дієслів сталися такі: 1) в 3 особі однини I, II, III дієвідміни поширилась форма без *ть*, напр., *пише, буде, може, думає, сохне* і т. д.; 2) в I особі множини поширилась форма на *мо*, напр., *творимо, чинимо, приводимо, пишемо* і т. д.; 3) в 3 особі множини поширилась форма з м'яким *ть* — *ведуть, ходять*; 4) дієслово *їсти* (V клас) в теперішньому часі свої форми зберегло, а *бити* — втратило. Тепер у всіх особах від слова *бити* вживається одна форма — *є*.

б) Минулий час. Минулий час мав чотири форми: аорист, імперфект, перфект і плюсквамперфект.

Аорист виражав дію, закінчену в минулому (минулий результативний доконаного виду). Форми аориста існували до XIV ст. Сліди аориста в сучасній українській мові можна бачити в частці *би* в дієсловах умовного способу (*ходив би*), яка є формою аориста II і III особи однини від *бити*. Перша особа однини аориста від *бити* збереглась в умовному способі, напр., у гудульському говорі — *рубав бих, любив бих*.

Форми аориста в нашій мові були витиснені формами перфекта.

Імперфект — форма минулого часу недоконаного виду. Форма імперфекта уже в XIII ст. вийшла з ужитку, будучи так само, як і аорист, витиснена формами перфекта. Прослідки колишнього імперфекта в сучасній українській мові можна добачати хіба в дієсловах минулого часу як *чував, почитував*.

Перфект — форма минулого часу, яка вказувала на результат закінченої дії. Форма перфекта за своїм походженням є сполука нечленного дієприкметника на *лъ, ла, ло* доконаного чи недоконаного виду з допоміжним дієсловом *быти* у формі теперішнього часу, напр.: *шьлъ ѳсмь, пришьлъ ѳсмь* і т. д. Нечленний дієприкметник був носієм реального значення, а допоміжне дієслово — формального значення, вказуючи головним чином на особу.

В давній українській мові особові займенники в ролі підмета майже не виступали, тому що особа виражалась через допоміжне дієслово чи дієслівну форму взагалі. З XII ст. особові займенники починають вживатись у ролі підмета. Тоді допоміжне дієслово у формі перфекта, яке вказувало передусім на особу, починає пропускатись, напр.: *азъ далъ рукою своєю* (Гр. Мстислава, 1130 р.). Так в ролі дієслова минулого часу став виступати нечленний дієприкметник на *лъ, ла, ло*. Оскільки нечленні дієприкметники мали категорію роду, то ця категорія роду залишилась і в дієсловах минулого часу однини ще й тепер.

Плюсквамперфект — форма давноминулого часу, форма, яка виражала дію, завершену раніш дії, вираженої минулим часом. Форма плюсквамперфекта, так само як і перфекта, була аналітичною. В давній українській мові форм плюсквамперфекта було дві. Перша старовинніша форма типу *бѣахъ неслъ, несла, несло* і т. д. досить рано вийшла з ужитку. Друга форма складалась із нечленного дієприкметника на *лъ, ла, ло* плюс *былъ ѳсмь, былъ ѳси* і т. д., напр.: *читалъ былъ ѳсмь, читалъ былъ ѳси, читалъ былъ ѳсть* і т. д. Згодом допоміжне дієслово *ѳсмь, ѳси, ѳсть, ѳсмо, ѳсте, суть*, що вказувало так само, як і в перфекті, на особу, коли в ролі підмета почали вживатись особові займенники, стало пропускатись. Із цих колишніх форм плюсквамперфекта і утворилися таким чином сучасні форми передминулого часу (*ходив був*).

в) Майбутній час мав такі форми: 1) *Буду писати, стану писати, начьну писати*. Перша частина цієї аналітичної форми своїм значенням вказувала на майбутній час, а інфінітив визначав дію. Найпоширенішою формою вияву майбутнього часу була форма *буду писати*, вона і стала основною в сучасній мові.

2) *Иму писати* або *писатиму*. Допоміжне дієслово *иму* у формі теперішнього часу (від *ѳняти*) вказувало своїм значенням на майбутній час, а інфінітив називав дію. З XVI—XVII ст. *иму* злилось із формою інфінітиву в більшості говорів і тепер форма типу *писатиму* широко знана і в народній, і в літературній мові.

3) *Буду писалъ (кто будетъ началъ, тому платити, Рус. Правда)*. Тепер ця форма майбутнього часу може вживатись лише у західно-українських говорах (*Що ж я буду бідний діяв, що я жита не посіяв*).

4) *Напишу, напишешь* і т. д. — майбутній час доконаного виду, який мав систему флексій, подібну до флексій теперішнього часу, і творився від дієслів теперішнього часу головним чином в допомогою префіксів.

5. **Умовний спосіб**. Дієслова умовного способу творилися описово, аналітично-нечленний дієприкметник на *лъ, ла, ло* плюс до-

поміжне дієслово *бити* у формі аориста, цебто — 1) читаль *быхъ*, 2) читаль *бы*, 3) читаль *бы*; 1) читали *быхомъ*, 2) читали *бысте*, 3) читали *быша*. Такі форми умовного способу зустрічаються до XIV ст. Коли нечленний дієприкметник на *лъ*, *ла*, *ло* став розумітись як самостійна форма минулого часу, а аорист вийшов з ужитку, форми 2—3 особи однини аориста (*бы*) і стали виражати лише значення умовного способу. Втрата форм аориста допоміжним дієсловом в умовному способі підтримувалась, звичайно, і ширшим уживанням особових займенників в ролі підмета. Сліди колишніх форм аориста в умовному способі збереглись в західних говорах — *рубав бых калиноньку — не вмю, любив бых дівчиноньку — не смю*.

6. Наказовий спосіб. Форми 2 особи дієслів всіх дієвідмін в однині закінчувалися на *и*, напр.: *пиши, стани, знаи, буди*. Флексія *и* збереглась лише під наголосом, без наголосу вона редукувалась або частково (після голосного), або повністю (після приголосного); напр.: *пиши, знай, стань, будь*. 3 особа однини, що мала спочатку однакову форму з 2 особою, стала виражатись описово — спочатку *да пишеть, да хвалить*, а з XVI ст. — *хай пише, хай хвалить*.

Сучасні форми наказового способу I і II особи множини — *берімо, хвалімо, беріть, хваліть, станьмо, станьте* походять із колишніх форм *берѣмо, хвалимо, берѣте, хвалите, станимо, станите*. В другій особі множини у формах типу *берѣте, хвалите* редукувалось ненаголошене *е*, а у формах типу *станите* — ненаголошене *и*. Звідси — *беріть, хваліть, станьте*. Слід мати, звичайно, на увазі, що *і* у формах IV класу I і II особи множини наказового способу утворилось по аналогії до дієслів I і II класів.

Третя особа множини, що мала спочатку однакову форму з другою особою множини, стала виражатись описово, так само як і третя особа однини. Спочатку *да* + дієслово теперішнього чи майбутнього часу III ос. мн., а з XVI ст. *хай* + дієслово третьої особи мн. теперішнього чи майбутнього часу.

§ 7. Дієприкметники і дієприслівники.

Активні дієприкметники теперішнього часу, нечленні в називному однини, мали такі форми: чолов. і середн. рід — *плетя, неся, хваля*; жіночий рід — *плетучи, хвалячи, несучи*.

Членні дієприкметники мали такі форми в називному однини: чоловічий рід — *плетучии, несучии, хвалячии*; жіночий рід — *плетучия, хвалячия, несучия*; середній рід — *плетучее, несучее, хвалячее*.

Нечленні дієприкметники відмінялись як нечленні прикметники, а членні, як членні прикметники.

Активні дієприкметники в таких формах не збереглись, втративши свою систему відмінювання. Форми називного відм. одн. жіночого роду тепер виступають у значенні дієприслівника (*несучи, роблячи, знаючи*). Форми нечленних дієприкметників чолов. і середнього роду в сучасній українській мові зрідка виступають

або у значенні дієприслівника („Шоб, бач, ходя опівночі, спала й виглядала“, Ш—ко), або прислівника (Був би хліб і одежа, їв би козак лежа, присл.); (Зробіть як мога скоріше). В російській мові колишні нечленні дієприкметники чоловічого і середнього роду виступають у значенні дієприслівників. З XIV ст. в українській мові починають уживатись дієприкметники на *чий, чая, чее* („сега листа *чтучим и слушающим*“, Розов, Грамоти, 1424 р.).

Пасивні дієприкметники теперішнього часу мали такі форми:

1) Нечленні — *несомь, несома, несомо, знаємь, знаєма, знаємо, хвалимь, хвалима, хвалимо*;

2) Членні — *несомый, несомая, несомое* і т. д.

Відмінялись ці дієприкметники як нечленні і членні прикметники. Ці дієприкметники в українській мові в основному не збереглись. Сліди їх є в сучасній українській мові в таких прикметниках як *видимий, знайомий, любимий* і т. д.

Активні дієприкметники минулого часу були такі: 1) Невідмінювані нечленні — *читалъ, читала, читало*. Ці дієприкметники, будучи складовою частиною перфекта, в сучасній українській мові виступають в ролі дієслова минулого часу. Прослідки колишніх дієприкметників на *лъ* слід вбачати в таких дієприкметниках як *посивілий, почорнілий, осиротілий* і т. д.

2) Відмінювані — а) нечленні: *несъ, берегъ, знавъ* (чолов. і середн. рід. наз. одн.); б) членні — *несый* (чол. р.), *несъшая* (ж. р.), *несъшее* (сер. р.).

Ці дієприкметники в сучасній українській мові в основному не збереглись. Зрідка лише тепер в літературній мові вживаються такі дієприкметники, як *перемітший, закінчивший*.

Форми нечленних дієприкметників жіночого роду однини в сучасній українській мові виступають у функції дієприслівника (ходивши, прочитавши).

Пасивні дієприкметники минулого часу були такі: 1) нечленні — *несенъ, несена, несено; писанъ, писана, писано; битъ, бита, бито*; 2) членні — *несеный, несеная, несеное; писаный, писаная, писаное; битый, бита, бито*.

Відмінялись ці дієприкметники так само, як членні і нечленні прикметники.

Пасивні дієприкметники минулого часу найповніше збереглись в сучасній українській мові.

§ 8. Присудкові слова на *-но, -то*.

Присудкові слова на *-но, -то* (прочитано, розбито) походять від пасивних нечленних дієприкметників. Слова *прочитано, розбито* — це скам'янілі форми називного відмінка однини середнього роду. Ці нечленні дієприкметники, як свідчать факти давньої літературної мови, узгоджувались з іменником чи займенником, напр.: „Дремлетъ въ полъ Ольгово хороброе гнѣздо. Далече залетѣло. Не было оно обидѣ порождено.“ (Слово о полку Ігоревім).

В грамотах XIV—XV ст. вперше зустрічаються приклади, коли дієприкметники перестають узгоджуватись із іменником і почи-

нають виступати у функції присудка безособового речення, напр.: „А той ярлык писано у Ордѣ“ (Розов, 1393 р.), „Писано лист у Галичю“ (Розов, 1418 р.).

§ 9. Прислівники.

1. Прислівники, утворені від займенникових основ:

- 1) коли із ко (займенник) — ли (суфікс)
- 2) куди із ку (займенник) — ды (суфікс)
- 3) всюды із вьсю (займенник) — ды (суфікс)
- 4) сюды із сю (займенник) — ды (суфікс)
- 5) тоді із то (займенник) — къ (займенник) — дѣ (суфікс)
- 6) там із та (займенник) — мѣ (займ.)
- 7) іноді із инѣ (займенник) — дѣ (суфікс)
- 8) де із къ (займенник) — де (суфікс), пор. рос. *где*
- 9) як із яко (займ. сер. роду).

2. Прислівники, утворені від іменникових форм з прийменником чи без прийменника:

- 1) вчора із вьчера (род. відм. однини)
- 2) завтра із за-утра (род. відм. однини)
- 3) сьогодні із сего (займен.) дьне (род. відм. одн.)
- 4) посередині із по-серединѣ (дав. відм. одн.)
- 5) зараз із за-разѣ (знах. відм. одн.)
- 6) кругом із кругомѣ (ор. одн.)
- 7) внизу із вѣ-низу (місц. одн.)

3. Прислівники, утворені від прикметників:

- 1) *Весело, любо, вище* — нечленні прикметники середнього роду знахідного відмінка.
- 2) *Зліва, знову, зрідка* — нечленні форми прикметника родов. відм. з прийменником.
- 3) *Помалу, потихеньку, по-німецькому* — форми дав. відм. однини.
- 4) *Вельми* — орудний множини од прикметника *велій*.

4. Прислівники, утворені від числівників:

- 1) *Двічі, тричі* із *дѣвѣ-шьди, три-шьди*
- 2) *Тепер* із *то-първѣ*

5. Віддієслівні прислівники:

- 1) *Лежа, загодя, здря* — нечленні дієприкметники чол. роду
- 2) *Лежма, стойма* — дієслівно-іменникові прислівники.

§ 10. Прийменники.

Поширеніші прийменники давньої української мови: *безѣ, вѣ, до, изѣ, за, на, надѣ, о, обѣ, отѣ, па, по, къ, подѣ, про, при, сѣ, су, у, около, кромѣ, мимо, срѣди, ради, проти, между* і т. д.

Більшість прийменників і тепер уживається в українській мові. Але багато колишніх прийменників або звузили сферу свого вжитку (о, къ, ради), або стали префіксами (су-сід, су-тінь, па-росток, па-синок).

§ 11. Сполучники.

Поширеніші сполучники давньої української мови: *и, а, да, даже, ниже, но, але, або, абы, бо, яко, тако, чьто, или, аже, ино, коли, куды, который* і інші.

§ 12. Завдання.

Схарактеризуйте морфологічну систему таких документів:

- 1) Грамоти великого князя Мстислава Володимировича 1130 р. (див. С. П. Обнорский, С. Г. Бархударов, Хрестоматия по истории русского языка, Учпедгиз, 1939 р., стор. 27).
  - 2) Грамоти на ділцтво Ганни Радивонкової 1359 р.
  - 3) Грамоти кн. Семена Олельковича 1459 р.
- (Останні два документи подані в кінці методичних вказівок).

При опрацюванні цих документів звернути особливу увагу на форми іменників і дієслів.

§ 13. Контрольні питання.

1. В чому полягає основна тенденція в розвитку морфологічної системи української мови?
2. Вказати принципи поділу іменників на відміни.
3. Провідміняти іменники жіночого роду *вода, струя* і подати історичний коментар до них.
4. Провідміняти слово *сіль* і подати історичний коментар.
5. Скоментувати наявність паралельних флексій у кличній формі іменників жіночого роду (*дружино, земле*).
6. Пояснити наявність паралельних форм в родов. відм. множини іменників жіночого роду (*риб, бабів, матерів*).
7. Навести приклади двоїни іменників жіночого, чоловічого і середнього роду, що ще й тепер трапляються в діалектній мові.
8. Пояснити наявність паралельних флексій *а, у* в родов. відм. одн. чолов. роду (*робітника, гороху*).
9. Пояснити наявність паралельних флексій *ові, еві — у, ю* в дав. відм. одн. чол. роду (*робітникові, учителеві — робітнику, учителю*).
10. Пояснити наявність паралельних флексій у місцевому відмінку одн. чол. роду (*в саду — в лісі, на робітнику — на робітникові*).
11. Пояснити наявність паралельних флексій у кличній формі іменників чол. роду (*брате, учителю*).
12. Чому в називному множини ми тепер маємо *плуги*, але *друзі*?
13. Пояснити наявність паралельних форм у родов. відм. множини чол. роду (*робітників, учителів, гостей, селян*).
14. Вказати походження флексій в давальному, орудному, місцевому відмінках множини чолов. і середнього роду.

15. Вказати сліди старих флексій давального, орудного, місцевого відм. в діалектній мові.
16. Пояснити наявність таких паралельних форм в знахідному множини — *пасу коней, волів і пасу коні, воли*.
17. Пояснити походження суфіксів *ен, ат* в іменниках середнього роду (*імени, курчати*).
18. Пояснити наявність паралельних флексій в дав. відм. одн. іменників середнього роду (*війську — військові, серцю — серцеві*) і родов. множини (*літ, але полів, почуттів*).
19. Коли вперше в писаних документах з'являється займенник *я*?
20. Провідміняти займенники *він, вона, воно* і подати історичний коментар до них.
21. Вказати походження приставного *н* в займенниках *ним, ними, них*.
22. Як утворились займенники *хто, що, чий, цей*?
23. Пояснити займенникові форми *ким, тим, всім*.
24. Вказати роль займенників в утворенні членних прикметників.
25. Подати історичний коментар таких форм вищого ступеня прикметників — *більший, біліший, ближчий, вищий*.
26. Чому в українській мові маємо *чотири*, а в російській — *четыре*?
27. Що це за форми — *п'ятьма, десятьма, п'ят-десять, шість-сот*?
28. Пояснити утворення числівників *тринадцять, двісті, чотириста*.
29. Пояснити утворення числівників *півтори, півтора*.
30. Чому в російській мові маємо *первый*, а в українській *перший*?
31. Вказати поділ дієслів на класи і принципи цього поділу.
32. Навести давні форми теперішнього часу від слів *читати, бити*.
33. Навести приклади форм перфекта і плюсквамперфекта.
34. Чому дієслова минулого часу мають категорію роду в однині?
35. Вказати сліди аориста в сучасній українській мові.
36. Як утворилися форми майбутнього часу типу *ходитиму*?
37. Подати історичний коментар форм умовного способу.
38. Подати історичний коментар форм наказового способу.
39. Які колишні активні і пасивні дієприкметники найповніше збереглися в сучасній українській мові?
40. Вказати походження дієприслівників теперішнього і минулого часу.
41. Вказати походження присудкових слів на *-но, -то*.
42. Вказати походження прислівників — *куди, завтра, верхи, тепер, двічі*.
43. Вказати найпоширеніші прийменники і сполучники в давній українській мові.
44. Пояснити походження часток *би, сь (хтось), будь (будьщо)*.

РОЗДІЛ IV.

ІСТОРИЧНИЙ СИНТАКСИС.

§ 1. Вступні зауваження.

Історичний синтаксис української мови мало досліджений. Досі здобуті відомості з історичного синтаксису дуже фрагментарні. Щоб найкраще усвідомити основні етапи розвитку українського синтаксису, рекомендуємо студентам-заочникам читати зразки давньої української мови і робити синтаксичний аналіз їхньої мови.

Синтаксис давньої української мови був менш організований і розчленований, ніж сучасний. Синтаксична система давньої української мови не була така прозора, як сучасної мови. До XVII ст. основними типами речення були: просте речення, просте поширене і ускладнене. Складні речення, хоч і існували, вживалися рідше. Тільки в XVII ст. починають швидко розвиватись складні речення, зокрема складнопідрядні.

Наведемо приклади речень давнього українського синтаксису, підкресливши його особливості.

§ 2. Просте речення.

1. Займенники 1—2 особи при дієсловах-присудках, які своєю формою вказували на особу, до XII ст. не виступали в ролі підмета. Приклади: *Молю же всѣхъ почитающихъ* (Остр. єв.); *Повелѣлъ єсмь сыну своєму Всеволоду* (Грамота 1130 р.).

2. Присудок міг бути виражений іменником з допоміжним дієсловом чи без нього і рідко іменником в орудному відмінкові. Приклади: *Ты ми єси сынъ* (Син. сп, I Новг. літ.); *Ты нашъ князь* (там же); *Бѣ была мати єго черницею* (там же).

3. Присудок міг бути виражений нечленним прикметником з допоміжним дієсловом і без нього. Приклади: *Оже ти собѣ не лѣбо, то того и другу не твори* (Ізб. Свят., 1073); *Гостемъ путь чистъ* (Розов, Грамота 1393 р.); *Азъ самъ єсмь готовъ* (Розов, Грамота 1393 р.).

З XV століття починають широко вживатись у функції присудка членні прикметники.

4. При підметі збірного значення чи підметі, вираженім числівником, присудок стоїть у множині. Приклади: *І чернь не хотѣша*

дати числа (Синод. сп. I Новг. літ.); *И сѣдоша ѿ — князь въ шатрѣ* (там же).

5. З кінця XI століття в присудковій, вираженім перфектом чи плюсквамперфектом, пропускається допоміжне дієслово. Приклади: *Глѣбъ князь мѣрилъ море по леду* (1068 р.); *Ѿзь далъ рукою своєю* (Грамота 1130 р.); *Ѿрославъ былъ уставилъ* (Лавр. літ. 1377 р.).

6. З XIV—XV ст. почали широко вживатись речення з присудками на *-но, -то* та дієсловами минулого часу середнього роду. Приклади: 1) *А писано у Києвлѣ* (Розов, Грамота 1370 р.), 2) *А то сѣ дѣлало в нашем дворѣ* (Розов, Грамота 1433 р.).

7. Для мови кінця XVI і початку XVII століття характерним є вживання присудка в кінці речення. Приклади: 1) *У руки бере, ж серцю кладе, словами промовляє, і сльозами ридає* (з думи).

2) *Не естъ се нас шабля турецька порубала,
Не естъ се нас пуля яничарська постреляла,
А естъ се отцева і паниматчина молитва покарала*
(з думи).

§ 3. Просте поширене речення.

1. Безпосереднє керування в давній українській мові вживалося значно ширше, ніж тепер. Приклади: 1) *Правлѣше столъ отца своего Ѿрослава Киевѣ* (Остр. єв.), 2) *Ярославна рано плачеть Путивлю городу на заборолѣ* (Слово).

2. Повторення одного і того ж прийменника — характерна риса давнього керування. Приклади: 1) *А питъ могоричь оу Аньдрѣка у дому Лысого* (Розов, Грамота 1366 р.), *Уздала єсть тотъ мунастырь... и зъ гаими и зъ дубровами и з бортьми и з болоты* (Розов, Грамота 1378 р.).

3. Уже з XI ст. почали витіснятися форми іменників знахідн. відм., подібні до форми називн. відмінка в назвах чол. роду формами родового відмінка. Приклади: 1) *Чѣту отьца моєго* (Остр. єв.), 2) *Игорь ждєть мила брата Всеволода* (Слово).

Але поруч могли зберігатись і старі форми, напр.: *Отдасть за конь, или за волъ* („Рус. Правда“, порів. сучасне — *пасу коні, воли*).

4. Прикметник-означення в давній українській мові частіше стояв за іменником, ніж перед іменником. Приклади: 1) *Далъ єсмь блюдо серебряно* (Грамота 1130 р.), 2) *Наведе своя храбрыя плѣкы на землю Половѣцькую за землю Руськую* (Слово).

§ 4. Просте ускладнене речення.

1. Для давньої синтаксичної системи характерним був зворот, відомий під назвою „давальний самостійний“. Давальний самостійний — це давальний відмінок іменника чи займенника, узгодженого з дієприкметником. Граматично це словосполучення не зв'язувалося з іншими словами того ж речення і дорівнювалося сучасному підрядному реченню, в якому підмет виражався формою давального відмінка, а присудок — дієприкметником. Приклади: 1) *Князю*

Святославу възрастѣшю і възмужавшю, нача вои совокупляти многи и храбры (Пов. вр. лет, Лав. спис.), 2) Деревлянномъ же пришедѣшимъ, повелѣ Ольга мовѣ створити (Пов. вр. лет, Лав. сп.).

Уже з кінця XVI ст. в більшості випадків замість конструкцій давального самостійного починають уживатись підрядні речення.

2. Приблизно з XII ст. речення починають ускладнятися дієприслівниковими зворотами. Приклади: 1) *Мало ли ты бяшетъ юрѣ под облакы вѣяти, лелѣючи корабли на синѣ морѣ?* (Слово), 2) *А вживаючи того дворища не надобѣ ни воина ни лловицѣ платити* (Розов, Грамота 1349 р.), 3) *То ксмы вчинили взозрѣвши на нашего вѣрного слугу* (Розов, Грамота 1377 р.).

3. В синтаксисі давньої мови широко було знане ускладнення простого речення однорядними членами речення і прикладкою. При однорядних членах речень часто повторюються і сполучники. Приклади: 1) *Повелѣлъ ксмы сыну своєму Всеволоду отдати буйцѣ святому Георгиеви съ данию и съ вирами и съ продажами и вено вотское* (Грамота 1130 р.), 2) *Купилъ панъ Ганько Сваруць мѣстичъ лвовский старшии в Олешки у Малечковича дѣдичьство на щирку село и землю и дубровы и лѣсъ и рѣку и ставы и все дѣдичьство кю* (Розов, Грамота 1368 р.), 3) *А се л панъ Бенко староста Галицький и Снѣтинський свѣдцю то своимъ листомъ.* (Розов, Грамота 1398 р.), 4) *Ярѣ туре Всеволодѣ, стоиши на борони, прыщещи на вои стрѣлами* (Слово).

§ 5. Складне речення.

Складне речення, як відомо, може бути складносурядним і складнопідрядним. Складносурядні речення є старовинніші і в давній українській мові уживались частіше, ніж складнопідрядні.

1. Складносурядні речення.

Приклади: а) *Ничить трава жалощами, а древо съ тугою къ земли преклонилося* (Слово);

б) *Княже, дай дочерь свою обрученую за королевича, и дай ему Галичь* (Галицько-Вол. літ., 1211 р.);

в) *Рать татарская не перестаетъ злѣ живущи съ нами, то како могу пріяти вѣнецъ без помощи твоеи* (Гал.-Вол. літ., 1255 р.);

г) *А гостъ не приневолити, но куда хочетъ туды поидеть* (Розов, Грамота 1366 р.);

д) *Было на двоѣ але л далѣ за одно* (Розов, Грамота 1349 р.).

2. Складнопідрядні речення.

Приклади:

1. Додаткові речення: 1) *Молви со мною што восхочешъ* (Галицько-Волинський літ., 1287 р.); 2) *Дѣти нащѣ видѣлѣ, оже рать стоить за горою* (Гал.-Вол. літ., 1274 р.); 3) *И услышаша Новгородѣ, яко Святопѣлкѣ идетъ къ нимъ.* (Синод. сп. I Новг. літ. XII—XIV ст.); 4) *На тоє баба не позволила и мовила,*

же в тот час отдам (Акт. Борисп., 1654 р.); 5) Признавала, що був той овчар (Акт. кн. Полт. гор. ур., 17 ст.).

2. Означальні речення: 1) Купилъ панъ Петрашь дѣдицтво в Анѣны Радивонѣковоѣ дѣднину іє іє и вотнину, што по нюи отць далъ (Розов, Грамота 1359 р.);

2) А в поли кде собѣ проорють нивы, то ихъ имѣють прислушати (Розов, Грамота 1375 р.);

3) Указали старую границу... от могилок поперек рѣки сукилѣ к дорозѣ, котраѣ дорога идетъ из дѣдочичь до баличь (Розов, Грамота 1413).

3. Підметові речення: А кто на то устанеть, тотъ заплатитъ гривну золота вины (Розов, Грамота 1368 р.).

4. Підрядні речення місця: 1) И новгородци не вѣдѣху, кдѣ князь идетъ (Синод. спис. I Новг. літ.); 2) А по старымъ дорогамъ гостемъ поити куда хочеть (Розов, Грамота 1366 р.).

5. Підрядні речення часу: 1) Коли той лихий Бекбулат побѣлѣ, тогда вси люди, всѣ рать на бѣгѣ повернулисѣ (Розов, Грамота 1393 р.); 2) А они имають держати такъ долю, доколѣ имо тыхо ꙗ тислѣчи рубли исполна не отдади (Розов, Грамота 1388 р.).

6. Порівняльні речення: 1) Сабли изьострены, сами скачють акы серьи влѣци в полѣ (Слово); 2) Братіє и дружино! луце жѣ бы потяту быти, неже полонену быти (Слово); 3) А поганого Кобяка изъ луко моря отъ желѣзныхъ великихъ плѣковъ Половецькихъ яко вихрѣ выторже (Слово).

7. Речення мети: 1) І ксте просили насѣ абыхомъ васѣ пустили (до лучцька тѣрговать) через берестие абы вамѣ не закажали (Розов, Грамота 1341 р.); 2) Просив Олекса, абы то было до книи записано (Акт. Борисп. 1615 р.).

8. Речення причини: 1) И дай ему Галичь, не можешъ бо держати самѣ (Галицько-Волин. літ., 1226 р.); 2) Заплаты теды мнѣ лядкирку, бо я вже тую овечку шест дней пасу (Акт. Борисп., 1614 р.); 3) Не хотяше ити ис Києва зане улюбѣлѣ ему Києвъ (Лавр. літ.).

9. Умовні речення: Аже украдетъ кто бобрѣ, то 12 гривенѣ (Рус. Пр.).

10. Допустові речення: А за искормилича 12 гривенѣ, такоже и за кормилицу, хотя си будетъ холопѣ или роба. (Рус. Пр.).

§ 6. Завдання.

Зіставити синтаксичну систему таких документів:

1. Грамоти великого кн. Мстислава 1130 р.
2. Грамоти 1359 р. на дідицтво Ганни Радивонкової.
3. Грамоти кн. Семена Олельковича 1459 р.

§ 7. Контрольні питання.

1. Вказати способи вираження підмета і присудка в давній українській мові.

2. В чім полягають особливості узгодження підмета із присудком?

3. Які наслідки появи особових займенників в ролі підмета?
4. Розвиток прийменникового керування.
5. Означення, його місце в реченні.
6. Походження безособових речень на *-но*, *-то*.
7. Вказати сліди супінових конструкцій в сучасній українській мові.
8. Вказати найголовніші способи ускладнення простого речення.
9. Що таке давальний самостійний? Його вживання, приклади.
10. Вказати засоби сполуки простих речень в складносурядному реченні.
11. Вказати порівнюючу давність складносурядних і складно-підрядних речень.
12. Вказати типи складнопідрядних речень.

§ 8. З літератури до синтаксису.

Крім літератури, рекомендованої в програмі, студент-заочник повинен простудіювати розділ V (Синтаксис) праці акад. Булаховського „Исторический комментарий к литературному русскому языку“, „Радшкола“, 1939 р., стор. 196.

В цьому розділі студент-заочник знайде і багато фактичного матеріалу для історичного синтаксису української мови.

№ 1. ГРАМОТА НА ДІДИЦТВО ГАННИ РАДИВОНКОВОЇ 1359 р.¹

Въ лѣто шеститисящное шистьдесятъ семое купилъ панъ Петрашъ дѣдицтво в Анѣны Радивонѣковоѣ: дѣднину ее и вотнину, што по нюи о(ть)ца даль. Ана продала Петрашкови Радѣцѣвовѣскому свою дѣднину и вотнину оу вѣки и дѣтемъ его: поль става iso млиномъ и съ корѣчмоу и землею и съ з дворищи и со всѣмъ, што коли о(ть)ца еѣ прислушало. А в то не надобѣ оуступатися ни оунукумъ еѣ, ни племеню еѣ. А купилъ панъ Петрашъ за сорокъ гривень. А на то послуси: панъ староста рускоѣ земли Ота Пилецкии, воевода Цтиборъ, писарь Яшко; а се земляне: панъ Ходько Быбельскии, Кадолѣфович Друзд, Иванѣко Польпричичь, Богданъ Тивунъ, Щепанъ Волошинъ Риботицкии, Олефѣрько судья, панъ вситъ перемышльскии, Канѣтуръ из Угоръ гость, панъ Гутарѣтъ, Кость Соковичъ, Ганъ Кѣраховичъ. А питъ могоричъ оу Быбицкогю оу дому за копу грошии. А писалъ грамоту писарь пана старостынъ дьякъ из Болестрашичъ, именемъ Дьячковичъ. А при томъ былъ попо Печѣрескии Петръ, а корѣчмитъ Олехновичъ Семен. Оу вѣки вѣкомъ. Аминь.

№ 2. ГРАМОТА 1366 РОКУ НА ШУЛЬЖИЧІВСЬКЕ ДІДИЦТВО.

Во имя О(ть)ца и С(ы)на, с(вя)т(о)го Д(у)ха. Подъ лѣтомъ Б(о)жья нарожѣнья тысячегю трисотъ шистьцятю шестогю коупилъ панъ Петръ Радѣцѣовѣскии дѣдицтво Пнекольтъ оу Шюлжичовѣ: оу Хлипля и оу брата его Захарѣ и оу ехъ дѣтии, со всѣмъ оуездомъ того села и сычемъ и с колодяземъ и съ лѣсомъ и з бортѣми и с вепеты за рѣкою и съ сѣножатѣми и землею того села за сто гривень вѣснихъ. А продали и оуздали ему добровоулно и оу вѣки дѣтемъ его перед паномъ Пилецкимъ, старостогю Роускоѣ земли. А оу ставу Радивоунѣковѣ ловити сѣтью ему добровоулно. А на то послуси: в(а)д(ы)ка Ларивунъ ис кри(лошаны) перемышльскии и печать его, панъ Петръ Ивановычъ и печать его, панъ Ходько Быбельскии и печать его, Стецко Лоевычъ ис Ходькомъ братомъ своѣмъ и печать его панъ Навоуи Стояньскии, панъ Навойко Насяновъ брат², Дмитръ Матѣфѣевичъ, панъ Нѣвѣступъ Столпувѣскии и братъ его Фаниславъ, панъ Лѣсота, Друздъ

¹ Документи передруковані з праці ак. О. Шахматова і ак. А. Кримського „Нариси з історії української мови“, 1924 р.

² чи не Касяновъ?

Кадолѣфовичь, Васько Кузмычъ, пан Яшко писарь Крукиницкии, Осташко Потрутовичъ и с(ы)н(о)мъ ис Петромъ, панъ Стиборъ, Ходько Ягольниковычъ и печать его, Осташко Соульскии, Богданъ Тивунъ, воитъ перемышльскіи ис мѣстичи, панъ Ожегъ Солнячковичъ Глѣбѣбъко и братъ его Костькс, Бѣзна, соудья Орефѣрько, вл(а)д(ы)ч(и)нъ тивунъ Иванъко Губка. А питъ могоричь оу Андѣрька оу дому Лысого за двѣ гривнѣ вѣснии: меду за гривну, а пива за гривну. А писалъ привилеє се поповичъ Болестрашицкии именовъ Деячковичъ Василювь с(ы)нъ поповъ Кость, прузвищемъ Сорочичъ.

№ 3. ГРАМОТА кн. СЕМЕНА ОЛЕЛЬКОВИЧА 1459 р.

Мы, кн(я)зь Семенъ Александрович великог(о) князства своег(о) киевского, ознаимуемо сим листом нашим, хто бы на него посмотрити любо чтучи его слухати будет хотѣв, кому бы того вѣдати потреба, — иж мы деи, змиловавшійся над слугою нашим, урожоным Еремиею Шашком, которой намъ великіе услуги свое и коштом немалим отдаєт, про то, нагорожаючи ему самому, жонѣ и потомству его, при всюи отчизнѣ и дидизнѣ его землянои и при всѣхъ городищох и урочищах его зоставую и сим листом моимъ надаю, которыхъ продкове его отъ продковъ моихъ спокоине держали и онѣхъ заживали: городища, селища и урочища з рѣками и рѣчками и з ихъ прилеглостями, каждое до себе широкость маючи. Городище Тимолов из лѣсомъ Гнилецкимъ, Томиловомъ, Печенѣжцомъ, Ключевомъ, Бугаевомъ и иншими лесами и лесками и землями своею широкостю, какъ се они мают. Городище из (ле)сам(и) Драгушовскими и зо всюю землею над рекою Русавою; по обохъ сторонахъ тоє реки земля лежачая, какъ се продкове в широкости и долгости з дубровами, сеножатми и речками малими, в Русаву впадачими. И какъ тая Русава сама в себе рѣкою идетъ и в Днѣстръ упадаєтъ, — с тоєю рѣкою Русавою и широкостю земляною. Такъ же городища над рекою Кусницею из головою Кусници и Кусничкою зо всѣми ихъ полями, сеножатми, дубровами и ихъ приналежностю. До того, инѣшіє городища и урочища над рѣчкою Каменицею и от ѱерѣховины ее, которая впадаєтъ в Днѣстръ: з обудвухъ сторонъ тоє рѣчки Каменици землю дерѣжати маєтъ по самую Сухую Каменицю, с подоиминами тамѣтого мѣсця по рѣчкѣ Рашѣковѣку, которая в Днѣстръ впадаєтъ, и з оними городищами, и ихъ широкостю и долгостю земляною, и изъ стѣнѣками и ярами, долинами, понадъ Нестромъ и в поляхъ будучими, — зо всѣмъ тымъ, какъ продкове его дрѣжанѣя и уживаня свои мѣли а повиносость и службу продкомъ нашимъ отдавали и намъ отдають. При чомъ всюмъ, его самого, жону, дети и на потомъ будучіє исчадки его при томъ всюмъ зоставую и мѣти хочу, какъ продѣкове его заживали, штобы и унѣ тоє отчизни дидизни свое заживалъ и по немъ счадки его. На што и листъ наш с притисѣненѣемъ и завишенѣемъ печати нашое дали єсмо. Писанъ на Прилуцѣ, за Днепромъ, іюнь 12 ден(ь) в лѣто 6967.

Редактор *П. К. Ковальов*

Головний редактор *Н. К. Волков*
Коректор *О. Д. Захаренко*

„Радшкола“. Рукопис № 171. (мова). БФ. 2664. Замовлен. № 2102. Тираж 20.200.
Друк. арк. 2¹/₂. Пап. арк. 1¹/₄. Обл.-авт. арк. 2,59. Формат пап. 60 × 92¹/₁₆.
В 1 пап. арк. 92.000 літер. Здано на виробництво 4/X 1940 р. Підписано до друку
29/XII 1940 р.

Друкарня видавництва „Пролетарська правда“, Київ, вул. Леніна, 19.

600 00

